

معماری و شهرسازی اسلامی در سفرنامه ناصر خسرو

(با نگاهی به بناهای تاریخی ایران در قرون اولیه اسلامی)

دکتر مهدی کاظم پور

فهرست مطالب

فصل اول: زندگینامه ناصر خسرو و واژه شناسی سفرنامه آن.....	۱۷
ناصر خسرو.....	۱۸
واژه شناسی سفرنامه ناصر خسرو.....	۱۹
مقام.....	۲۰
مقام دائم.....	۲۰
مقام شاهی.....	۲۰
مقام موقت.....	۲۱
مقام با بنای دائم برای اقامت موقت.....	۲۱
منزل.....	۲۱
رباط و گنبدک.....	۲۱
رباط.....	۲۱
گنبدک.....	۲۱
مشهد.....	۲۲
کاروانسرا.....	۲۴
مقام با بنای موقت برای استفاده موقت.....	۲۴
حمام در سفرنامه ناصر خسرو.....	۲۵
مدارس.....	۲۵
اشاره به بناهای تاریخی.....	۲۵
بازار در سفرنامه ناصر خسرو.....	۲۵
محل بازارهابه لحاظ موقعیت شهری.....	۲۸
مسجد جامع و بازار.....	۲۹
موقعیت جامع در بازار.....	۳۱
بازارهای سالانه، ماهانه و هفته بازار.....	۳۱
نکاتی به نقل از سفرنامه در مورد بازار.....	۳۱

۳۲.....	مسجد به عنوان سیاحتگاه.....
فصل دوم: راه‌های مواصلاتی و بازرگانی خراسان در قرون اولیه اسلامی و مسیر مسافرت	
۳۳.....	ناصر خسرو در خراسان راه‌های مواصلاتی و بازرگانی خراسان.....
۳۵.....	راه‌های مواصلاتی و بازرگانی فرامنطقه‌ای خراسان.....
۳۵.....	راه خراسان - بغداد.....
۳۵.....	راه مرو - نیشابور.....
۳۷.....	راه نیشابور - ری.....
۳۷.....	ری - حلوان.....
۳۸.....	حلوان - بغداد.....
۳۸.....	راه مرو - شاش.....
۳۹.....	راه نیشابور - شیراز.....
۴۰.....	راه نیشابور - نائین.....
۴۱.....	راه نیشابور - یزد.....
۴۱.....	راه نیشابور - قاین.....
۴۲.....	راه نیشابور - زوزن.....
۴۲.....	راه هرات - نرماشیر.....
۴۲.....	راه هرات - سیستان.....
۴۳.....	راه اسفراین - جرجان.....
۴۴.....	راه‌های مواصلاتی و بازرگانی درون منطقه‌ای خراسان.....
۴۴.....	راه نیشابور - هرات.....
۴۴.....	نیشابور - اسفراین.....
۴۵.....	راه مرو - طخارستان.....
۴۵.....	راه هرات - سرخس.....
۴۶.....	راه هرات - غور.....
۴۶.....	راه بلخ - مرو رود.....
۴۶.....	راه خلم - قروان.....
۴۸.....	مسیر مسافرت ناصر خسرو در ایران.....

فصل سوم: واژه شناسی سکونت و شهر و تحلیلی بر ویژگی شهرهای اسلامی ایران.....	۵۵
مفهوم سکونت.....	۵۶
بازخوانی سکونت نخستین انسان.....	۵۹
سکونت خیالی در پناه آبادی.....	۶۰
زوجیت در سرای خیال.....	۶۵
زوجیت خیالی.....	۶۷
تأملی بر معماری سرای خیال.....	۶۸
تاریکی و روشنایی (وادی سایه ها).....	۶۹
درون و برون.....	۷۱
سکون و حرکت.....	۷۲
تقارن و عدم تقارن (خاصیت آئینگی).....	۷۴
شهر چیست؟.....	۷۵
شهر و شهرسازی اسلامی.....	۷۶
ریشه یابی واژه شهر.....	۷۶
چرایی وجود شهر.....	۷۷
تاریخچه شهر.....	۷۸
عوامل مهم پیدایش شهر.....	۷۸
نظریه های شهر و مبنای شکل گیری شهرهای اسلامی.....	۷۹
ساختار و ویژگی کالبدی شهر اسلامی.....	۸۱
مسجد.....	۸۱
بازار.....	۸۲
محله.....	۸۳
دارالاماره یا قصر حکومتی.....	۸۴
معابر و راه های ارتباطی.....	۸۴
فصل چهارم: انواع متون باقیمانده در مورد معماری و شهرسازی اسلامی.....	۸۷
دانش نامه ها و متون ریاضی.....	۸۸

۸۹	متون تاریخی
۹۰	متون جغرافیائی
۹۱	وقف نامه ها
۹۱	کتاب حسبه
۹۲	متون ادبی
۹۳	آثار نقاشان و مینیاتورسازان
۹۵	فصل پنجم: مهره های ذکر شده در سفرنامه ناصر خسرو و ویژگی آنها
۹۶	قزوین
۹۷	ده خندان
۹۷	تبریز
۱۰۰	ارجان
۱۰۰	اصفهان
۱۰۲	اشاره ناصر خسرو به رباط زبیده
۱۰۳	لوردغان
۱۰۳	لنجان
۱۰۳	طبرس
۱۰۴	شهر نیشابور
۱۰۸	عبادان
۱۱۰	در ده فرسنگی عبادان اشاره ناصر خسرو به «خشاب»
۱۱۱	مهرویان
۱۱۱	ارجان
۱۱۱	شهر تون
۱۱۱	قاین
۱۱۲	شهر اخلاط

۱۱۲.....	شهر ارزن
۱۱۲.....	میافارقین
۱۱۲.....	آمد
۱۱۳.....	حلب
۱۱۳.....	سرمین
۱۱۳.....	معره النعمان
۱۱۳.....	کویمات
۱۱۳.....	حماه
۱۱۳.....	طرابلس
۱۱۳.....	جبل
۱۱۵.....	طرابلس
۱۱۵.....	بیروت
۱۱۵.....	شهر صیدا
۱۱۵.....	شهر صور
۱۱۵.....	شهر عکه
۱۱۵.....	شهر طبریه
۱۱۵.....	شهر قیساریه
۱۱۵.....	شهر کفر ساباط
۱۱۵.....	رمله
۱۱۵.....	بیت المقدس
۱۱۶.....	عسقلان
۱۱۶.....	طینه
۱۱۶.....	تنیس
۱۱۶.....	صفت شهر مصر

۱۱۶	شهر سجلماسه
۱۱۶	جزیره سقلیه
۱۱۶	قلزم
۱۱۶	جار
۱۱۶	ولایت مصاعده
۱۱۶	قاهره
۱۱۶	مدینه
۱۱۶	اسیوط
۱۱۶	اخمیم
۱۱۶	شهر قوص
۱۱۷	شهر اسوان
۱۱۸	شهر عذاب
۱۱۸	جده
۱۱۸	شهر مکه
۱۱۹	یمن
۱۱۹	قصر غمران
۱۱۹	طائف
۱۱۹	فلج
۱۱۹	یمامه
۱۱۹	لحسا
۱۱۹	بحرین
۱۲۰	بصره
۱۲۰	ابله
۱۲۰	لوردغان

۱۲۰.....	لنجان.....
۱۲۱.....	فصل ششم: بناهای تاریخی ایران در قرون اولیه اسلامی (قرن اول تا پنجم هجری).....
۱۲۲.....	ظهور اسلام و شکل گیری هنر اسلامی.....
۱۲۳.....	امویان.....
۱۲۴.....	امویان در ایران.....
۱۲۴.....	مساجد.....
۱۲۴.....	مساجد قرون اولیه اسلامی در ایران.....
۱۲۴.....	مسجد جامع فهرج یزد.....
۱۲۷.....	مسجد شوش.....
۱۲۸.....	تاریخانه دامغان.....
۱۲۹.....	مسجد جامع نائین.....
۱۳۰.....	مسجد سرکوجه محمدیه نائین.....
۱۳۰.....	عباسیان.....
۱۳۰.....	عباسیان در ایران.....
۱۳۱.....	مسجد جامع عتیق شیراز.....
۱۳۲.....	آل بویه.....
۱۳۳.....	مهمترین بناهای مربوط به دوره آل بویه.....
۱۳۳.....	مسجد جامع ساوه.....
۱۳۴.....	مسجد جامع اردستان.....
۱۳۶.....	گنبد قابوس.....
۱۳۷.....	مسجد جامع اصفهان.....
۱۳۹.....	بند امیر در فارس.....
۱۳۹.....	مسجد جامع نیریز.....
۱۴۰.....	کتیبه عضدالدوله در تخت جمشید.....
۱۴۰.....	مسجد جامع سیراف.....
۱۴۰.....	مسجد جورجیر اصفهان.....

۱۴۱	پل شهرستان.....
۱۴۱	بقعه دوازده امام یزد.....
۱۴۲	مسجد جامع یزد.....
۱۴۲	قلعه توپراک ری.....
۱۴۲	مقبره مرداویج زیاری.....
۱۴۲	گنبد علی در ابرقو.....
۱۴۴	سامانیان.....
۱۴۴	آرامگاه.....
۱۴۵	مقبره امیر اسماعیل.....
۱۴۶	گنبد جلیه کرمان.....
۱۵۶	مساجد مربوط به دوره صفویان.....
۱۵۶	غزنویان.....
۱۵۷	سایر بناهای اسلامی ایران.....
۱۵۷	مکان های آموزشی.....
۱۵۸	جایگاه آموزش پیش از بنیاد مدرسه ها.....
۱۵۸	مکتب.....
۱۵۹	بیمارستان.....
۱۵۹	رصدخانه.....
۱۶۰	منابع.....

تقدیم به مرحوم علم و دانش

مقدمه:

معماری و شهرسازی سنتی ایران، با بهره‌گیری از شرایط و توانایی‌های محیط طبیعی و فرهنگ خاص هر منطقه جغرافیایی به منظور تامین آسایش جسمی و روحی انسان شکل گرفته است. در گذشته ویژگی‌های محیط طبیعی و ایدئولوژی حاکم، از جمله اعتقادات مذهبی در شکل‌گیری ساخت، بافت و سیمای شهری نقش به‌سزایی داشته است. از این منظر است که شهر، درگیر روند اجتماعی مردمی است که آنرا تسکیل می‌دهند و در واقع محصول طبیعت و بویژه طبیعت بشر است. با توجه به خصایص فرهنگی هر منطقه، شهرها نیز براساس آن ایدئولوژی‌ها، ویژگی‌های ظاهری و باطنی مخصوصی به خود می‌گیرند. در این منظر، خصایص شهر اسلامی در سه قلمرو: اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند که یکی از این خصایص دارای تبلور ظاهری نظیر بازار، ارگ و قلعه هستند و برخی دیگر نیز به شکل سازمانی اجتماعی نظیر اصناف، اتحاد محله‌ای، جدایی‌گزینی مذهبی و قومی ظاهر می‌شوند. بررسی الگوهای شهرسازی و نظام برنامه‌ریزی شهری در ایران در طول تاریخ، بر ضوابط و قانونمندی‌های خاصی استوار بوده است که مهمترین آنها عبارتند از: ضابطه دفاعی، تامین آب و برخورداری نظام شهرسازی از تفکده ساختار فضایی متوازن. از اینرو بین کلیه کاربری‌ها، مناطق و نواحی شهری انسجام لازم وجود دارد. در آغاز مسجد جامع، بازار و برخی بناهای حکومتی در شهرستان احداث می‌شد. در حومه شهر مزارع، باغات و روستاها قرار داشتند که به آن ربض می‌گفتند. شهرستان همیشه و ربض غالباً دارای بارو و حصاری عظیم بود. اهلرژ مدلی از شهر اسلامی ارائه کرده است که ویژگی آن عبارتند از:

1. وجود سلسله مراتبی از کارکردها با مسجد جامع (کارکرد دینی) و بازار (کارکرد اقتصادی) به عنوان هسته مرکزی.

۲. وجود سلسله مراتب بازرگانی و پیشه‌وری درون بازار.

۳. وجود محله‌های مسکونی درون شهری (کارکرد مسکونی) با جدایی گزینی مناسب و هماهنگ با تفاوت‌های اجتماعی، قومی یا مذهبی مردم شهر.

۴. وجود تاسیسات و استحکامات نظامی و دفاعی (کارکرد دفاعی) مانند برج، حصار و دروازه

و ...

۵. مشخصات خاص دیگری نظیر گورستان‌ها و بازارهای دوره‌ای بیرون باروی شهر

در کنار آنکه مانی از شهرهای اسلامی توسط محققین، مطالعه در متون تاریخی و کتب جغرافیدانان و سیاحان، به عنوان شکل ویژه‌ای از منابع باقیمانده، نقشی اساسی در مطالعه شیوه معماری و شهرسازی ایران دارند. این منابع اطلاعات علمی گسترده‌ای در مورد نحوه شکل‌گیری، شیوه معماری و ساختار کالبدی شهرهای اسلامی، در اختیار ما قرار می‌دهند. اهمیت مطالعه و تحقیق در کتب جغرافی دانان قرون اولیه و میانی اسلام، از آن جهت سرایت دارد که به دنبال بحران منابع کافی در مورد ویژگی شهرهای کهن اسلامی از یک طرف و دامنه گسترده باستان‌شناختی از طرف دیگر، نقشی اساسی در تکمیل اطلاعات ما از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی، ایفا می‌کنند. سفرنامه ناصر خسرو یکی از منابع ارزشمند باقیمانده مربوط به این دوره (قرن پنجم هجری) در مورد معماری و شهرسازی شهرهای ایران است. این منبع در نبود منابع کافی و تخصصی در مورد معماری و شهرسازی، نقشی اساسی در ارائه ویژگی شهرهای ایران ایفا می‌نماید. سفرنامه ناصر خسرو، در متون معاصر فارسی در قرن پنجم هجری، حاوی نکته‌های بسیاری درباره تاریخ معماری و شهرسازی ایران است. این سفرنامه بخش بزرگی از سرزمین‌های اسلامی، از ایران زمین تا شمال آفریقا را در برمی‌گیرد. ناصر خسرو قبادیانی، شاعر و نویسنده بلند آوازه ایران، معاصر سلطان سنجر سلجوقی که به سال ۴۸۱ ه. ق در دره یمگان چشم از جهان فرو پوشیده، سفر هفت ساله خود را از سال ۴۳۷ ه. به قصد حجاز آغاز کرده و تا شمال آفریقا، شهر به شهر پیموده و دیدار خود را به رشته تحریر درآورده و در سال ۴۴۴ ه. به ایران بازگشته است. این سفرنامه که شرح سفر هفت ساله اوست، صرف نظرات جنبه‌های گزارشی او، حاوی نکات

بسیار ارزنده‌ای است در مورد مسائل جغرافیایی مانند آب و هوا، اصول شهرسازی و ... است. زمان حیات و مسافرت ناصر خسرو مصادف است با دو دوره (غزنویان و سلجوقیان) رویدادهای پرنشیب و فراز، کام‌ها، ناکامی‌ها، تلخی‌ها، شکست‌ها و پیروزی‌ها، قحطی‌ها و همزمان با دوران پایان تفوق دولت خلفای عباسی بر نواحی خراسان و شکل‌گیری دولت‌های مستقل ایرانی. در حقیقت این دوران را می‌توان دوران آغاز فرم‌یابی ساختار کالبدی شهرهای ایران اسلامی دانست. بر طبق سفرنامه ناصر خسرو، به دلیل شرایط سیاسی حاکم بر جامعه آن زمان، نه تنها همه شهرهای ایران، دارای حصار و برج و بارو هستند، بلکه وجود عناصر کالبدی شهرهای اسلامی از قبیل مسجد، بازار، حمام و کاروانسرا نقش بارزی در فرم‌دهی شهرهای ایران ایفا می‌کنند. در این دوران همه شهرهای ایران دارای کهن‌دژ، شارستان و ریض بوده‌اند. دهانه‌های فضاهای عمومی و بناهای عام‌المنفعه در مرکز شهر و در قسمت شارستان جای می‌گرفته‌اند. در این دوره اکثر شهرهای ذکر شده در سفرنامه ناصر خسرو دارای مسجد جامعی در مرکز شهر هستند که به عنوان مرکز شهر، عناصر و ساختارهای تجاری و عمومی در کنار آن جای گرفته‌اند. بافت خانه‌ها در این شهرها از نوع متراکم و به هم پیوسته است که به طریق محلات ارتباط آنها با یکدیگر برقرار می‌شده‌اند. خانه‌ها عموماً یک طبقه، دارای حیاط مرکزی و باغچه هستند که هر خانه‌ای به جهت تامین آب مورد نیاز خود دارای چاهی در حیاط خود است. مصالح خانه‌ها، عموماً خشت و آجر است که بوسیله سقفی از گچ‌کاری پوشش یافته‌اند. تعدادی از این شهرها به زمان مسافرت ناصر خسرو دارای مکنت و شکوه (مثل «صافهان»، «مهربان» و...) و تعدادی نیز با رکود و پسرفت مواجه شده‌اند (مثل طبرس و قزوین).

دکتر مهدی کاظم پور - تابستان ۱۳۹۵